

OLUKIRJELDUSE KUI ŽANRI KUJUNEMISEST XIX SAJ. EESTI PUBLITSISTIKAS

Filoloogiateaduste kandidaat J. Peegel

Eesti keele kateeder

1.

Olukirjelduseks (vene k. очерк) kutsume tänapäeva žurnalistikas publitsistlik-ilukirjanduslikku žanri, mille kõige üldisemateks, peamisteks piiritusjoonteks peame teema aktuaalsust ja kaasaegsust, sisu tunnetuslikkust, mis põhineb tegelikkusest vahetult saadud faktidel, ning vormi kunstikavatsuslikkust, kirjanduslikkust.¹ Eriti M. Gorki on selle žanri sotsiaal-pedagoogilisest tähtsusest kõneldes rõhutanud just olukirjelduse tunnetuslikku külge, s. o. olukirjelduse faktide tihedust, tõepärasust ning konkreetsust, mis peab ulatuma sellise tasemeni, et lugejal oleks võimalik olukirjelduse põhjal oma teadmisi täiendada, midagi õppida. Gorki kirjutab: „Iialgi pole sõnakunst teeninud nii innukalt ja nii edukalt elu tunnetamise üritust. See nähtub eriti hästi „olukirjeldustest“ ...

Olukirjelduste arvukas hulk — see on nähtus, millist meie kirjanduses veel pole olnud. Mitte iialgi, mitte kuskil pole oma maa tunnetamise suurima tähtsusega üritus edenenu nii kiiresti ja nii õnnestunud vormis, nagu see toimub meil.”² Juhendades ajakirja „Naši dostiženia” kaastöölisi juhib Gorki veelkordselt tähelepanu olukirjelduse faktilisele alusele: „Põhimine, mis meil on vaja — see on elav olukirjeldus, varustatud piisavalt veenvate ja kergesti mõistetavate faktidega.”³ Sageli näitabki praktika, et olukirjeldus võib seista jutustuse ja uurimuse piirimail, nagu seda on väitnud ka Gorki. V. I. Lenin on oma teaduslikus uurimuses „Kapitalismi arenemine Venemaal” korduvalt toetunud G. Uspenski olukirjeldus-

¹ Vrd. Б. Полевой, Очерк в газете (Лекция, прочитанная в Высшей партийной школе при ЦК КПСС), Москва 1953, lk. 4—11.

² М. Горький, Kirjandusest, Tallinn 1948, lk. 48, 49.

³ Горький о литературе, Москва 1953, lk. 355.

tes toodud faktidele, millel on seega tõepärasuse ja konkreetsuse poolest olnud teaduslikult arvestatav kaalukus.⁴

Faktide reaalsuse ja konkreetsuse nõudest lähtudes on sageli väidetud, et olukirjeldus on ainult siis olukirjeldus, kui see on kirjutatud „täpsel aadressil”, s. o. esitab tegelikkuses eksisteerivaid inimesi ja kohti nende õige nimega. Teiste sõnadega: „täpse aadressi” nõue on tehtud üheks žanri peamiseks tunnuseks. See seisukoht peegeldub ka ühes kõige värskemal kirjandusteoreetilises teatmeteoses — L. Timofejevi ja N. Vengrovi raamatus „Краткий словарь литературоведческих терминов” (Москва 1955)⁵.

Seesugune tõlgendus on kahtlemata kitsas. On tõsi, et enamik kaasaja (ja just ajalehtedes ilmuvaist) olukirjeldustest on suurema löögijõu saavutamiseks „täpse aadressiga”. Olukirjelduse ajaloolisi traditsioone jälgides pole see aga ainumääravaid või peamisi tunnuseid. Kaugelt kaaluvamate ja sagedamini avalduvate erijoonetena võiksid seevastu kõne alla tulla süžee puudumine või nõrk arendus ja autoripoolse suhtumise vahetum avaldumine olukirjelduses.⁶ Gorki esitab olukirjanikena Gleb Uspenskit ja Guy de Maupassant'i, Saltõkov-Stšedrini, Pissemskit, Leskovi, Sleptsovi, Pomjalovskit ja Korolenkot, peab isegi Turgenevi „Küti kirju” olukirjeldusteks⁷, olgugi et loetletud kirjanikud on väga harva kasutanud „täpset aadressi”.

Ka L. Tolstoi „Sevastopoli jutustused” kuuluvad siia žanri nagu ka N. Radištševi teos „Teekond Peterburist Moskva”.⁸

Niisiis, olukirjelduse dokumentaalsusest kõneldes mõtleme seda, et olukirjelduse aluseks on küll kaasaja tegelikkuses tõepoolest eksisteerivad faktid, mida aga olukirjanik võib esitada ka tegelaste õigeid nimesid nimetamata ja täpset tegevuskohta märkimata. Sellist tüüpi on kaasaegsetest nõukogude olukirjeldustest näit. V. Ovetškini „Rajooni argipäev”. Seejuures jääb loomulikult kehtivaks faktide valik ja esiletõstmine nende tüüpilisuse alusel ning „väljamõeldu” (õigemini „juurdemõeldu”) kunstikavatsuslik kasutamine.

On kergesti mõistetav, miks nõukogude žurnalistika olukirjelduse žanri väga kõrgelt hindab: selles žanris ühineb tegelikkusest saadud faktide veenev jõud kunstilise sõna emotsiooniga. Seepärast on olukirjeldus üks loetavamaid ja mõjukamaid ajalehežanre üldse.

⁴ Vrd. V. I. Lenin, Teosed, III kd., lk. 124, 499. Uurimuslik kallak on kaasaja olukirjeldustest näit. M. Šaginjani kogul „Matk läbi Nõukogude Armeenia”, Tallinn 1954.

⁵ Vt. lk. 93.

⁶ Vrd. В. Катинов, Традиции военного очерка, альманах «Год тридцать восьмой», lk. 323—324.

⁷ М. Горький, Kirjandusest, Tallinn 1948, lk. 48.

⁸ Vrd. Б. Полевой, Очерк в газете, lk. 11—12; В. Максимова, Полноправность жанра, альманах «Год тридцать восьмой», Москва 1955, lk. 305.

Esitasime eeltoodud lühikese analüüsi olukirjelduse olemusest selleks, et mõista, millisel seisukohalt käsitatakse olukirjelduse mõistet alljärgnevais märkmetes selle žanri kujunemise kohta möödunud sajandi eesti publitsistikas.

2.

Eesti ajakirjanduse hälliperioodi XVIII saj. II poolest, alates P. E. Wilde—A. W. Hupeli nädalalehega „Lühhike õppetuis...”⁹ kuni möödunud sajandi kuuekümnendate aastateni, iseloomustab publitsistlike žanride piiride üldine hägusus. Võiks koguni öelda: meie varasemas ajakirjanduses kasutatakse üht universaalset žanri, mille alla mahub kõik, mis lehes kirjutati. Kõige iseloomulikum selles suhtes on meie ajakirjanduse esiklaps — eespool mainitud „Lühhike õppetuis...”. Teatavasti sisaldab see nädalaleht peale arstiteaduslike nõuannete veel üsna märkimisväärses ulatuses muusisulistki materjali (võitlus ebaisu ja joomise vastu; majapidamise, põlluharimise, hariduse jms. küsimused), kuid esitatud on see kõik ühe „jutuna”. Eritemaatilisi ühikuid pole isegi mitte puhtväliselt, pealkirjade abil eraldatud. Oma materjalirohkusest ning mitmekesisusest väikesele entsüklopeediale sarnanev O. W. Masingu publitsistlik „Pühhapäwa Wahhe-luggemissed” (1818), mis oli kavandatud samuti perioodilise väljaandena, tallab žanrilisuse suhtes sama teed. Siin on siiski, kuigi mitte järjekindlalt, kasutatud ala-pealkirju ja sõrendusi. Väljenduslaad on aga samuti ühesugune, olenemata käsitletava sisust ja teemast.

Žanride arenemise seisukohalt on kahtlemata sammuks edasi sama autori „Marahwa Näddala-Leht” (1821—1823; 1825). Selles nädalalehes võime enam-vähem eristada informatsiooni („Teädussed”), peamiselt sõnumite, teadaannete, statistiliste kokkuvõtete jms. näol ning kriitikat ja bibliograafiat, avaldatuna eri rubriigis pealkirja all „Kirja ja õppetuisse asjust”. Samuti võime konstateerida ajakirjanduse ülevaate algeid.¹⁰ Valdava osa ruumist aga võtab enda alla kirjeldav materjal, mida on raske, kui mitte võimatu mahutada artikli mõiste alla. Sellelaadilise materjali hulka kuuluvad geograafilised, etnograafilised, folkloristlikud kirjeldused ning teatmelised kirjutised, loodusnähtuste ning tehnikasaavutuste tutvustamise katsed, millega Masing taotles rahvavalgustuslikke eesmärke, püüdis talurahva silmaringi laiendada ilmlike teadmistega.

Seesugune ilmlikke teadmisi pakkuv kirjeldav-entsüklopeediline materjal ei moodusta Masingul veel mingit omaette žanri. Kuigi me võisime üht või teist žanri „Marahwa Näddala-Lehtes” eristada, siis jääb see jaotus ikkagi ainult sisuliseks. Vormilt ja stiililt žan-

⁹ „Lühhike õppetuis mis sees monned head rohhud täeda antakse, ni hästi inimeste kui weiste haigusse ning wiggaduste wasto...” Põltsamaa 1766.

¹⁰ Vrd. „Marahwa Näddala-Leht” 1823, lk. 87—88, 141—142; 1825, lk. 185.

ride vahe silma ei torka. Ka „Marahwa Näddala-Lehhes” paisub sõnum kirjelduseks, imepärase juhtumi ümberjutustus publitsistlikuks moraaliks jne. Nii meelitab teade heast heeringasaagist Norramaal Masingut andma ka vastava lühikese geograafilise kirjelduse¹¹, teade ühe šotlase pikast elueast toob kaasa ka Šotimaa geograafilis-olustikulise kirjelduse¹² jne. Kuid selle kõrval sisaldavad Masingu mõlemad väljaanded ka iseseisvaid, eraldi antud kirjeldusi. Märgime näit. „Pühhapäwa Wahhe-luggemiste” kirjeldavat avatsükli „Innimessest”, kirjeldusi Lapimaast ja laplastest, Kamtsatkast ja selle elanikest, eskimotest, Indiast ja selle maa olustikust jne. „Marahwa Näddala-Leht” on toonud väga rohkesti geograafilist teatmematerjali. Märgitagu siinkohal kaalukamaid kirjutusi, nagu näit. 1821. aastakäigust „Kurresaar ehk Sarema” (lk. 132), millele järgneb ka Muhumaa kirjeldus ja seeria „Lihwlandi ma” ning tema linnade kohta; 1825. aastast kirjeldust Kamtsatkamaast (lk. 111), Koolamaast (lk. 158), Soomest (lk. 161) jne. Kui siia liita veel populaarteaduslikud kirjutused maailma ehituse, loodusnähtuste, tervishoiu, ajaloo jms. valdkonnast, siis oli Masingu publitsistikal suur tähtsus talurahva silmaringi laiendamisel.

Eesti publitsistika žanride arenemise ajaloo seisukohalt tuleb meie teatmelis-entsüklopeedilistes kirjutustes näha uue žanri — nimelt olukirjelduse tekkimise algeid, eriti mis puutub just geograafilis-etnograafilisse materjali, mis löi eeldused eeskätt kahe olukirjelduse liigi — matkakirjelduse ja olustikukirjelduse tekkimiseks. Selles materjalis on n. ö. algeos esindatud kaks olukirjelduse kui žanri peamist tunnust: esiteks on materjal kaasaegne (kuigi mitte alati aktuaalne), teiseks — sellel on suur tunnetuslik väärtus: kirjeldused pakuvad palju konkreetset, kaasaegse teaduse poolt põhjendatud faktilist materjali. Võidakse vastu vaielda, et kolmas ning lahutamatu nõue, vormikirjanduslikkus ei ole täidetud.

Kui me tänapäeval kirjakeele raamides eristame peamiselt nelja eri stiili (publitsistlik, ametlik-dokumentaalne, teaduslik ja episoolaarne)¹³, millest ilukirjanduse keel eraldi või „kõrgemal” seisab¹⁴ oma kujundilisusel põhineva emotsionaalsusega, siis tollal oli eesti keeles eri stiilide vahe veel peaaegu kujunemata. Valitsev oli kiriklik stiil, mis vajutas oma pitseri keele kasutamisele tema erinevates sfäärides ja funktsioonides. Sellest stiilide eristamatusest siis tulenebki see asjaolu, et XVIII saj. lõpu ja XIX saj. I poole ilukirjanduslike teoste nimetusele pretendeerivate raamatute keelelis-stiililine vorm erineb nii vähe piibli, publitsistika või seaduseraamatute üldisest väljenduslaadist. Keele eri stiile ja ilukirjanduse keelt ei

¹¹ „Marahwa Näddala-Leht”, 1823, lk. 209.

¹² Sealsamas, lk. 321.

¹³ А. И. Ефимов, О языке художественных произведений, Москва 1954, lk. 11—12.

¹⁴ Н. И. Филичева, Е. Riesel, Abriss der deutschen Stilistik (retsenatsioon). „Вопросы языкознания” 1955, nr. 4, lk. 135.

saa ju lahti rebida antud epohhi kirjakeele üldisest tasemest. Sellelt seisukohalt, historismi printsiibist lähtudes, peame lahendama vaadeldavate kirjelduste sõnalise vormi küsimust. Küsimust niiviisi käsitledes peame tõele au andes ütleva, et Masingu keel on oma aja kohta tihti vägagi kujundirikas. Illustreerigu seda väidet näit. alljärgnev lühike tsitaat Aafrika kirjeldusest:

„Seal ep olle puud egga кандu, ei wõssu egga rohho taimekest; ei hallikad egga wee sonekest, kui aga aina põllewad liwa, mis paljast jalga ei kannata, wait kui tulleahjo lõhn, teekäija kinga tal-ladki kokko kortsotab. Päike seisab seal innimesse pea lae kohhal; paistab lodis kuiwa kerge liwa peale, mis, kui tuul kangeste käib, nenda sammoti tuiskab kui lummi.”¹⁵

Nagu juba öeldud, võime taolises kirjeldavas materjalis näha mitte väljakujunenud olukirjeldusi, vaid olukirjelduse žanrilisi algeid, sest ükski neist kirjeldustest ei jäta tervikliku, lõpetatud publitsistlik-ilukirjandusliku väiketeose muljet.

Kuid mis on vahest veelgi tähtsam: just neis olukirjeldusele lähedastes kirjeldustes on Masing aluse pannud ka meie möödunud sajandi olukirjelduse progressiivseile sisulistele traditsioonidele. Just vastavas materjalis avalduvad vahest kõige selgemini Masingu ideoloogilised tõekspidamised, mis on omased ka paljudele hilisemaile progressiivseile olukirjeldustele.

Sellise progressiivse ideoloogilise suunana märgime eelkõige rassivaenu puudumist. Tsiteeritagu selle kohta tema „Pühhapäwa Wahhe-luggemiste” avakirjeldust „Innimesest”:

„Innimesed mis keige maa peäl on ellamas, on karwa, wäljast piddi kombe, kele ja ello wiside polest ni mitmesuggused, et kui sa igga suggu rahwa seast ühhe wõttaksid, ja neid keik teine teise kõrwa rinda panneksid, sinno silmad sedda ei ussuks, et need keik ühhe essiwannemite järgmissed, Adama lapsed, ja sino wennaksed peaksid ollema. Ometige se nenda on, et keik innimesed, kel ma peäl asset, aina üks perrekond; üks lihha ja werri, üks ja sesamma muld, ning ühhe ja sellesamma taewa Issa toidetawad lapsed on.”¹⁶

Rasside erinevuse seob Masing erinevate kliimaatiliste tingimustega, pidamata üht rassi teisest kõrgemaks või paremaks.¹⁷ Rahvaste omapära ei tule laita, see tuleneb nende erinevaist elutingimustest, arvab Masing õigesti: „Iggal maal teine rahwas, ning iggal rahwal omma wiis. Sest siis kegi neid senne pärast ei wõi laita — ning tulleb arwata, et issi teawad, mis neie kõhhas parrem on.”¹⁸ Iga rahva puhul tõstab Masing esile selle parimaid iseloomujooni. Ta kiidab laplaste mõistlikkust ning vargusehimu puudumist,¹⁹ eskimote kohta ütlev ta: „Sesinnane rahwas on üks tassane, tark ja terrane rahwas, sest et peatoidusse murre neid sunnib mõt-

¹⁵ „Pühhapäwa Wahhe-luggemissed”, 1818, lk. 3.

¹⁶ Sealsamas, lk. 1.

¹⁷ Sealsamas, lk. 2.

¹⁸ Sealsamas, lk. 26.

¹⁹ Sealsamas, lk. 22.

lema ja arwama, kuidas sedda, mis tarwis, merrest wõiks kätte-sada.”²⁰

Teise iseloomuliku joonena märgitagu Masingu sügavat h u m a - n i s m i, mis moodustab lahutamatu osa tema valgustuslikest vaa-detest. Kirjeldades näiteks pärlipüüki Vaikse ookeani vetes, tunneb ta kaasa pärismaalastele, kes peavad pärlite järele merepõhja sukelduma:

„On se kül üks willets põlw mis tuukrille ossaks sanud . . . Mitto kõrd kui jälle we peäle tõuseb, tulleb werri suust, silmist, kõrwist ja ninnast wälja: egga sa need inimessed wannaks, kes sedda tõed tewad.”²¹

Salgamata seda, et Masing pastorina pidas rikkust ning waesust, „ülemaid” ja „alamaid” jumalast seatuks, tuleks siiski veel rõhutada tema sügavat poolehoidu lihtsale tööinimesele ja tööle kui hüvede loojale, kusjuures Masing ei jäta märkimata, et p u u d u s on see, mis tööinimest sunnib valima kõige ohtlikumaidki elukutseid. Kuulakem alljärgnevalt tema arutlust töö ja lihtsate tööinimeste sangarluse kohta:

„Waat! need inimessed kes keige laiema merre peäle usaldawad, kus ei teed egga radda; ehk, kes Ahwrika liwamerredest läbbi käiwad; kes kewwade Egiptuse põlletawa päwa äggedusses reisi-mas, ja süggise keige külmemas põhja merres Wallaskalla püüdmas; kas need kül senna lähheksid; kodda, maja, naest ja lapsi mahhajättaksid; kui ni palju joudu olleks, et ellamisse polest murreta wõiksid olla? Ei minna sedda ussu koggoniste. Ning nüüd küssi: miks nemmad senna lähhewad? Miks? — sedda toma, õtsima ja püüdma, mis meil ja ni mitmel tarwis, agga mis ommast käst ep olle, ning selle pärrast sedda kaugelt peame murretsema.

Ostame linnast sola; leiame sedda seäl poes walmis seiswad, ning wägga hea meel, et teame kust sedda sada kui tarwis: agga kust ta senna tullu? Kaugelt maalt. Kes tedda tõi? Mehhed, kes ei tulest, ei merre laenetamisest egga woude kõhhisemisest luggu piddanud, waid julgeste oma nõu peale toetes, ja Jummal kätte ennast uskudes, merre kaudo võera ma ja rahwa pole tõttasid, sedda toma, mis meil igga päew waja lähheb, agga mis ennesse käest polle wõtta. Kes need keik rikkad kes sesugguse asja peale julgewad? Ei koggoniste! waid nisugused, kes omma palle higgsi sees omma igga-päwast leiba püüdwad; omma perret ja lapsi oma tõe waewaga toitwad, ning sellega isikeskist head ja kassu toimitawad.”²²

Need põhiideed, mis leiavad selgeima väljenduse just olukirjel-dusele lähedases kirjeldavas materjalis, pole omased mitte ainult „Pühhapäwa Wahhe-luggemistele”, vaid kajastuvad samuti ka

²⁰ „Pühhapäwa Wahhe-luggemissed”, 1818, lk. 47.

²¹ Sealsamas, lk. 64, 65.

²² Sealsamas lk. 43—44.

„Marahwa Näddala-Lehhes”. Eriti kehtib see Masingu humanistlike ja antirassistlike vaadete kohta.²³

Masingu publitsistika suur populaarsus ning traditsiooni tekitav mõju põhineb just mainitud kirjeldustel, mis rikastasid talupojast lugeja mõistust ning kujutlust. Masingu poolt loodud traditsioonid on Fr. R. Kreutzwaldi virgutanud eesti esimese illustreeritud almanahhi „Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on” (1848—1849) väljaandmisele, nagu ta märgib esimeses andes leiduvas eessõnas.²⁴

„Ma-ilm ja mõnda...” oma geograafiliste ja populaarteaduslike kirjeldustega ongi jätkuks Masingu vastavatuübilistele kirjeldustele, milles sisaldasid olukirjelduse alged. Kõige lähedasematena sellele žanritüübile märgitagu näit. järgmisi palasid: „Islandi saar” (lk. 75—77); „Neapeli linn” (lk. 102—104), „Tarto vana toompäkirriko mürid” (lk. 144—147), samuti „Roma linn” (lk. 46—51), „Londoni linn” (lk. 78—79) jms. Lähtunud nende kirjelduste loomisel võõrastest eeskujudest,²⁵ ei suutnud Kreutzwald kaasa aidata olukirjelduse žanriliste tunnuste lõplikule väljaarendamisele. Kuid Masinguga võrreldes on Kreutzwald meie olukirjelduse algete ideesisuliselt rikanastanud, tuues sisse kiriku- ning pappidevasta suhtumise. Kirjeldades näit. Napoli makaronisorte teeb Kreutzwald järgmise iroonilise märkuse:

„Kõige jämedam [makaronide] suggu nimetakse pappikägistajaks, sest et mõni paksomaoga munk ehk juhtub mõnekorra kallist roga ülleliga võtma, mis pärrast pakkitust teeb ja watsa rebbenema kippub!”²⁶

Või lugegem märkust Tartu toomkiriku tules hukkumise juurde: „Näitab luggo kui olleksid pappid ka märitud päga [= purjus] ösel sāngi puggenud, sest nemad ei sanud kirriko põllemisest enne sõnumid kui teisel ommikul, kus parrajalt kirriko minemisele ennast walmistasid.”²⁷ Kirjutades Viini Stefani kiriku hiiglakellast ei saa Kreutzwald hoiduda tähendusest, et: „Sedda kella nähhes lähheks suuremal ulgal meie maa kirriko-meeste püksid sõeluma.”²⁸

Islandi saare kirjeldusse põimib Kreutzwald oma võitleva seisukohavõtu folkloori kaitseks, vihjates kaudselt ka kiriku halvustavale suhtumisele rahvaluulesse. Ta kirjutab:

„Ja ehk nemad [= Islandi elanikud] kül wägga arrit ja ussu poolest kindlamat ristirahwas kui meie, siiski ei pea keddagi wana laulo ega juttu-sõna pattuks! —”²⁹

²³ Vrd. näit. „Marahwa Näddala-Leht”, 1822, lk. 165; 1823, lk. 169; 1825, lk. 245—246 jm.

²⁴ „Ma-ilm ja mõnda...”, lk. 2.

²⁵ Vt. Fr. R. Kreutzwald, Teosed. Maailm ja mõnda, Tallinn 1953, lk. 478.

²⁶ „Ma-ilm ja mõnda...”, lk. 104.

²⁷ Sealsamas, lk. 147.

²⁸ Sealsamas, lk. 111.

²⁹ Sealsamas, lk. 75.

Ka ajalehe „Perno Postimees ehk Näddalileht” varasemad aastakäigud jätkavad rohkete geograafiliste kirjelduste avaldamist peamiselt misjonitööd käsitlevas rubriigis („Sannumed pagganatest”). Märgitagu siingi tunnustavalt Jannseni humanismi, tema kriitikat vaestele „paganatele” tehtud ülekohtu pärast, mis kohati üsnagi konkreetset ning eredalt silma paistab. Toome selle illustreerimiseks ühe näite Jannseni „Ahwrikama” kirjeldusest:

„Paljo on sest hirmsast ülekohtust kirjutud ja rägitud, mis Hispania ja muud ristirahwas West-Indiamaal waeste ostetud Neegri-orjadele teggid ja otsast weel praego tewad; agga mis Hollandi rentnikud Kapmaal Hottentottidele teggid, polnud wist mitte wähem. Naggo Westindias, nenda lendas ka siin nahkpiits hommikust õhtoni.”³⁰

Edasi toob ta konkreetseid näiteid hollandi kolonisaatorite hirmutegudest:

„Üks kurri rentnik põlletas kord ühhe [hottentoti] ellusalt ärra ja siddus teise pu külge kinni, leikas tükki lihha mahha ja sundis waest innimest ta omma lihha ärrasõma. Se olli „auwäärtristinnimmene!”

Olgo sest kül. Südda hakkab lökkima. Ma küssin nüüd: kelle sü se olli, et Hottentottid ni tuimaks jäid, kui lojuksed, et omma lapsi lasksid ärra warrastada, omma naesi ja tütrid omma silma al ärra naerda ja iseennast piitsaga peksta ja püssiga laska? Kui rentnikud keik ennestele risusid, mis Hottentottid teggid, kelle sü olli siis, et nemmad laisaks jäid? Oi, palju on risti rahwal ka nende pärrast wasto rindo lüäl! —”³¹

Niisiis võime konstateerida, et meie varasemas publitsistikas, eeskätt Masingu ja Kreutzwaldi kirjutustes on olemas niihästi olukirjelduse (peamiselt matka- ja olustikukirjelduse) žanrilised alged kui ka need progressiivsed ideed, millest lähtudes võis toimuda selle žanri edasine arenemine siis, kui oli suudetud panna kindel alus pidevalt ilmuvale ajakirjandusele Eestis, mis toimus J. W. Jannseni „Perno Postimehe ehk Näddalilehhe” ilmumahakkamisega 1857. aastal. Nagu öeldud, jätkas ka Jannsen „Perno Postimehe” varasemais aastakäikudes ise neid traditsioone.

3.

Üks esimesi olukirjelduse liike, mis möödunud sajandi 50—60ndail aastail juba selgepiiriliste žanriliste tunnustega eristuma hakkas, oli matkakirjeldus. Nagu juba öeldud, tuleb teetasandajaiks sellele olukirjelduse liigile pidada eelnevalt käsitletud rohket teatmelist materjali pakkuvaid geograafilisi kirjeldusi ning ka matkakirjeldusi-tõlkeid (näit. Kreutzwaldi „Maa ja mere piltid”).

³⁰ „Perno Postimees”, 1857/58, lk. 240.

³¹ Sealsamas, lk. 241.

Vene impeeriumi piirides võis ka kõige tavalisem eestlane juba ammu teha „kroonu” kulul — soldatina või väljasaadetuna — üsna pikki reise. Suurem osa taolistest „matkameestest” aga oli liiga kogenematu oma reisimuljete jagamiseks trükisõnas. 60—70-ndail aastail muutusid tavalisteks reisid Peterburisse ja Riiga, hiljem Soome ning Lääne-Euroopasse.

Huvitava kõrvalepõikena märgitagu, et möödunud sajandi 70-ndail aastail oli meil isegi „elukutselisi” matkureid. Üheks selliseks oli Telliste mõisa opmani poeg Robert Kerber Sangastel. See mees võttis muuhulgas osa Ameerika Ühendriikide kodusõjast teise teadaoleva eestlasena kunstnik Amandus Adamsoni isa kõrval.³² Fr. Kuhlbars kirjutab Kerberi kohta järgmiselt: „Ta mõistab kõike maade keeled nii, et kusagil kinni ei jäänud, ta tunneb ja teab Aasia, Eüropa ja Amerika rahva elukombeid kui keegi muu: ta on Samojeedi rahva telgide al põdra liha söönud ja Hiina rahvaga teemärga joonud, ta on Tungusi rahva Jumalide ehk Purkanide jalgade ees istunud ja kaks kuud Mormonide katukse al elanud.”³³

Aga esimeste eesti matkakirjelduste autoreiks ei ole sagedasti reise sooritanud intelligendid ega ka rännukirest aetud matkurid, vaid just „kroonumehed”, kelle väeülemuse käsul sooritatud reisid olid tihti peale vägagi pikad.

Üks esimestest kroonumeestest, kes oma sulge proovib, on „Soldat Karel” (C. G. Greenwaldt), nagu Jannsen teda nimetab, kes Soomes vabatahtlikuna kroonut teenides jutustab oma muljeid ning tähelepanekuid. „Perno Postimehe” 1858/59. aastakäik sisaldab kaks niisugust „raamatut”, s. o. kirja,³⁴ mis kujutavad endast matkakirjelduse katset, kusjuures teine kiri oma põhilaadilt küll mõnevõrra kõrvale kaldub.

Väärib märkimist selle soldati küllaltki julge toon, kui ta Soome olusid kodumaa omadega kõrvutades sarjab saksu, pastoreid ning kadakaid. Illustreerigu seda mõned alljärgnevad näited.

Sattunud Soomes juhuslikult pulma, mida peeti postijaama pidava talupoja juures, märgib autor kohe algul, et „Somemaal polle mitte jama kommissäri „härrad” (!) kui Eestimaal, ja üks tallopoeg wõib ka jama sisse minna kas õmaiale ehk mu tarbe asjale...”³⁵

Vesteldes pulmas maja peremehega väljendab autor, et „... Tallinnamaal petakse sedda alwaks ja häbbiks, kes „rummalat” ma keelt rägib ja ma kele ramatuid loeb, ja pealegi need, kes kord mõisa perrelualul süa sanud ehk kord „sakste” tõlla tagga linna sõitnud, ostawad ommale tühje saksakele ramatuid, kust isse arrugi ei sa ja ammugi middagi ei wõi õppida. — Mis Soomlane mulle

³² Vt. O. Urgan, Reisikirjeldise minevikust ja olevikust, „Eesti Kirjandus” 1931, lk. 577 jj.

³³ „Eesti Postimees” 1870, nr. 42.

³⁴ Vt. „Perno Postimees” 1858/1859, nr. 22, 23, 31, 32, 34, 38.

³⁵ „Perno Postimees” 1858/59, lk. 178.

selle peäle wastas, ei julge ma w'a sõbber sinnule üttelda, aga hea ta kül ei olnud, sedda wõid issegi mõttelda.”³⁶

Otse viimase piirini kasvab autori hämmeldus, kui pulmavõõraste hulka ilmub pastor, kes lihtsa mehe viisi „iggapäwast jutto aiab”, ning kui selgub, et pulma viiulimängija on — kohalik mõisnik. See põhjustab vägagi mürgiseid torkeid meie kirikisandate ning parunite pihta. Autor kirjutab:

„... meie kõstergi piddas ennast palju uhkemaks; nenda et, kui wahhel kegi ta juttule tahtis minna tundide wisi treppi peal ehk kolas sai odata enne kui „kõstre issand” heaks wõttis sind tuppa kutsuda, ja juhtus siis ka, et wahhest kuskil tallopoia urtsikus olli kas last ristimas ehk rõugid pannemas, räkis ta allati ni pene saksa murde peäl, ja nisuggustest suurtest asjadest, kust „lol” tallopoeg arrogi ei sanud; ja olli ta wahhel wel pahhas meles, — keik nenda kuidas ilm ehk te olli — siis tulnud musta egga walget suust wälja.”³⁷

Kibedusega meenutab kroonumees, kuidas kord sillul olles „... ühhel süggisel üks „saks”, kolm hobbust tõlla ees, meist möda aias, ja minna jälle ni ussinaste mütsi ta eest mahha ei sanud, mis peäle tõllast wälja tulli ja mulle suust silmist werre wälja löi.”³⁸

Teises kirjas võrdleb ta soome postipoisse meie omadega, sõitleb eestlaste rumalat uhkust, mis väljendub „sakstele” rõivastuses ja muus järeleahvimises.

Selle matkakirja muudavad aktuaalseks just niisugused paralleelid, mis lugejais kindlasti õhutasid viha ning rahulolematust kirikhärrade ja sakste ning üldse kehtiva ülekohtu vastu. „Soldat Kaarli” kirjades tuleb näha suurt sammu edasi kunstiküpse matkakirjelduse tekkimise suunas.

Möödunud sajandi kuuekümnendail aastail jõuab eesti matkakirjeldus juba tasemele, kus me seda võime pidada kõigi žanriliste tunnuste poolest täisväärtuslikuks olukirjelduseks. Siitpeale jääbki matkakirjeldus üheks kõige rohkem viljeldud olukirjelduse liigiks, kaasa arvatud ka kodanliku Eesti periood.

Kuuekümnendate aastate ja ühtlasi ka kogu möödunud sajandi üheks silmapaistvamaks matkakirjelduseks on tsaarilaevastikus teeninud eestlasest mereväeohvitseri Jüri Jürisoni teos „Eestimehe teekond ümber maailma „Askoldi” laeva peal”, mis on avaldatud kolmekümne eri kirja näol „Eesti Postimehes” aastail 1867—1869. Jürison, olles juba varem olnud „Perno Postimehe” kaastööliseks, jagas siin eesti lugejaile muljeid, mida oli saanud korvetil „Askold” sooritatud pikal teekonnal, mis viis vene meremehi Kroonlinnast Vladivostokki, kusjuures külastati peale paljude Euroopa sadamate veel Lõuna-Ameerikat, Kaplinna, Jaavat, Hiinat ning Jaapanit.

Selle matkakirjelduse põhisuund on sügavalt demokraatlik. Jürison esineb orjastatud koloniaalrahvaste südika kaitsjana, näi-

³⁶ „Perno Postimees” 1858/59, lk. 179.

³⁷ Sealsamas, lk. 187.

³⁸ Sealsamas, lk. 187—188.

dates pärisrahvaste julma kohtlemist hollandi, prantsuse ja inglise orjaperemeeste poolt. Eesti meremees lükkab korduvalt ümber legendi valgete moraalsest üleolekust teise nahavärvusega inimestest ja rõhutab paljudel puhkudel seda, kuidas valged ise pärisrahvaid moraalselt laostavad. Tema terava pilgu eest aga ei jää varju ka vastuolud ühe ja sama rahvuse eri klasside vahel, kusjuures ta märgib, et oma rahvusest rõhujad ei jää sageli maha võõramaistest kolonisaatoritest. Jürisonil on julgust ära tuua ka terav torge tsaarilaevastiku kõrgete ülemuste kohta, kes elavad Peterburis jõudeelu, tundmata eskaadrimeremeeste vaevast elu.

Välismaist olustikku kirjeldades tõmbab autor kogu aja parallele kodumaaga. Seepärast ei ole Jürisoni matkakirjeldusel mitte ainult tunnetuslik väärtus, vaid tema ühiskonnakriitilised seisukohad panid eesti lugeja kindlasti ka mõtlema koduste raskete olude üle, äratasid viha ning protesti siinsete võõramaiste rõhujate ning nende eesti soost käsilaste vastu. Seepärast tuleb seda teost tema ühiskondlikust funktsioonist lähtudes kõrgelt hinnata.

Lisame veel juurde, et Jürisoni matkakirjeldus on kirjutatud elamuslikult, oma aja kohta vägagi nõtkes keeles. Kirjanduslikult nauditavad on matkakirjelduses esinevad portreevisandid, olustikupildid ja loodusekirjeldused, kus autoril on sageli korda läinud sõnaliste vahenditega edasi anda eksootika kirevat värvidegammat.

Kõike seda arvesse võttes kuulub „Eestimehe teekonnale” eesti progressiivse olukirjelduse ajaloos kõrget tunnustust vääriv koht. Tänapäeva lugejalegi on see praegu, ligi 90 aastat pärast oma ilmumist, haarav ning aktuaalne. Jürisoni matkakirjeldus kujutab endast vahest kõige selgemini Masingu ja Kreutzwaldi poolt rajatud olukirjelduse algete jõulist edasiarendamist ning süvendamist.³⁹

4.

Üsna varakult hakkas kujunema ka teine olukirjelduse liik — s ü n d m u s k i r j e l d u s. Selle loomulikuks lähtealuseks oli informatsioon, sõnum, mida — olenevalt sündmuse imepärasusest või tähtsusest — hakati detailsemalt ning elavamas vormis serveerima. Masingu publitsistika sisaldab taolisi „laiendatud sõnumeid” peamiselt minevikus toimunud imelike juhtumuste kohta, harva toob ta niisugust materjali kaasaegseist (või enam-vähem kaasaegseist) sündmustest. Võiksime niisuguste kirjelduste hulgast märkida näit. 1824. a. toimunud Peterburi suure veeuputuse lugu.⁴⁰ Veelgi ligemale sündmuskirjelduse mõistele jõuab Jannseni „Perno Postimees”. Kui vaadelda näit. tema sõnumeid „Ost-India” mässust

³⁹ Lähemalt J. Jürisoni matkakirjelduse kohta vt. J. P e e g e l, Eesti esimesest algupärasest matkakirjeldusest ja selle autorist. „Looming” 1955, nr. 6, lk. 755—761.

⁴⁰ Vt. „Marahwa Näddala-Leht” 1825, lk. 34—39; 91—94; 106—110.

(sipaide ülestõus),⁴¹ siis on need (muidugi välismaistest lehtedest tõlgitud ja mugandatud) oma elava ning detailirikka esitusega üsnagi vastavad sündmuskirjelduse mõistele. Tuleb märkida Jannseni oskust faktidele „hinge sisse puhuda” üsnagi lühiste sündmuste põnevaks „krvivimisel”, kas või mõne vargusloo või muu sellesarnase sõnumi esitamisel.⁴²

Sündmuskirjelduse kiiremale arenemisele eesti publitsistikas aitas kaasa aastail 1853—1856 toimunud Krimmi sõda, mis ulatus ka Eesti väravaisse. Peamiselt Krimmi sõja sündmuste jutustamiseks tekkis koguni eri perioodiline väljaanne, Nikolaus Friedrich Russowi poolt toimetatud ajakiri „Tallinna koddaniko ramat omma söbbradele male”, mida ajavahemikus 1854—1857 ilmus kokku 12 väikeseformaadilist vihikut.

Toimetatud muidugi vastavate materjalide alusel, pakub see ajakiri peaaegu kogu ulatuses ainult sõjasündmuste, lahinguepisoodide, vene soldatite ning väejuhtide sangarluse kirjeldusi. Korduvalt (1., 4., 6., 7. raamat) esitatakse põgusalt ka sõjasündmusi Eestis. Oma laadilt võib neid kirjutusi pidada sündmuskirjeldusteks, sest neil ei puudu ka kunstikavatsusliku vormi elemendid. Toodagu näiteks autori kirjeldus „mörro” tormist Sevastopoli reidil:

„Nago otsato suur haud olli Mustmerri pealt nähha, pikkad walged wahholaened kõikusid nago surnurättikud surnuid wastowõtmas. Paksud mustad pilwed ajasid ni madalast ülle laente, wihma ja lund ja rahhet mahha puistades, et merri taewaga ühte läks. Uddo läbbi nähti waenlaste sõalaewo kord tõusma ja siis nago põhja waoma, siit ja sealt kiskus tulispask purjed lõhki, ja murdis mastipuud tagga järrele mahha. Iggalt poolt kuuldi läbbi tormi mürrinat laewa suredükkiid paukuma, merrehädas abbi hüdes. Wähhemad laewad kerasid nago pähklekored ühhe laenest teise, senni kui nad kaljo otsa ehk ranna wasta hirmsa pragginaga katki pörrusid.”⁴³

Ajakirja 12. number („raamat”), mis on pühendatud keiser Aleksander II kroonimisele, sisaldab õieti matka- ning sündmuskirjelduse kontaminatsiooni. Nimelt on siin algul kirjeldatud teekonda, mille tegid kaasa väljavalitud „eeskujulikud” vallavanemad Jüri Ruut ja Jüri Erving „Moskosse” kroonimispidustustele, hiljem järgneb pidustuste eneste kirjeldus.

Krimmi sõja sündmused ajendasid ka Fr. R. Kreutzwaldi looma kirjutust „Ligimailt ja kaugemalt”⁴⁴, mis on koostatud 1856. a. Seda rohkete aktuaalsete publitsistlike, populaarteaduslike ning poleemiliste vahelekiilungitega kirjutust tuleb oma põhilaadilt pidada samuti sündmuskirjelduseks. Teemalt on see, nagu Russowigi sündmuskirjeldused, sõja-olukirjeldus. Mõlemate autorite, nii-

⁴¹ „Perno Postimees” 1857/58, nr-d 10, 11, 13, 15 jne.

⁴² Vrd. sealsamas, lk. 363 jj.

⁴³ „Tallinna koddaniko ramat...” 8., lk. 7.

⁴⁴ „Maa rahva Kasuline Kalender”, Tartu 1857, lk. 1—40 (eraldi pagineeritud). Vt. ka Fr. R. Kreutzwald, Teosed. Maailm ja mõnda, lk. 294—312.

hästi Russowi kui Kreutzwaldi sündmuskirjelduste ideoloogiline raskuskese seisneb sõprussidemete tihendamises suure vene rahvaga. Võrreldes aga matkakirjeldusega jääb sündmuskirjeldus möödunud sajandi publitsistikas ikkagi rohkem varju ega oma ka kunagi nii selgeid žanrilisi tunnuseid ega ideoloogiliselt nii võitlevat hoiakut kui esimene.

*

Oleme esitatud lühikeses ülevaates märkinud üksikuid jooni olukirjelduse kui žanri tekkimise eeldustest ning arenemisloost eesti XIX saj. publitsistikas. See ülevaade ei pretendeeri kaugeltki täielikkusele, pigem on see visandlik katse vastavate probleemide valdkonnas. Vaatluse alt on näit. välja jäänud meie kalendriperioodika, mille „sabades” leidub samu olukirjelduse tekkimiseks teed tasandavaid elemente, mis ajakirjanduseski.⁴⁵ Mida aga võime esitatud napi ning lünkliku materjaligi põhjal öelda, on see, et eesti ajakirjanduse hälliperioodil tekkinud olukirjelduse alged arenesid kuuekümnendail aastail juba selgesti piiritletavaiks žanrilisteks tunnusteks, seejuures rikastus ka olukirjelduste ideesisu, omandades tolle perioodi esilekerkivamais töödes sügavalt demokraatliku, antifeo-daalse suuna. Võime niisiis väita, et olukirjelduse kui žanri kujunemine on tihedasti seotud eesti publitsistika parimate progressiivsete, demokraatlike traditsioonidega üldse.

Edaspidised uurimused peavad kindlasti lisa tooma selle emotsionaalse ning paljuloetava žanri teiste liikide kujunemise kohta ning olukirjelduse üldise osatähtsuse kohta eesti publitsistikas, et eesti nõukogude olukirjeldus võiks mineviku progressiivse pärandi traditsioonidest jõudu ammutades veelgi võitlevamalt oma ülesandeid täita.

⁴⁵ Vrd. näit. kalendris „Marahwa Kalender ehk Täht-ramat” 1825. ja 1826. a. toodud geograafilisi kirjeldusi.

ОБРАЗОВАНИЕ ОЧЕРКА КАК ЖАНРА В ЭСТОНСКОЙ ПУБЛИЦИСТИКЕ XIX ВЕКА

Канд. филол. наук Ю. Пезгель

Кафедра эстонского языка

Резюме

Для раннего периода эстонской публицистики (XVIII в. — I половина XIX в.) характерна бедность жанров; границы между отдельными жанрами почти не заметны. Это обстоятельство выражается, в частности, в «универсальном» стиле публицистики.

В публицистике О. В. Мазинга, особенно в его газете «Maarahwa Näddala-Leht» («Еженедельная газета крестьян» — т. е. эстонцев, 1821—1825) имеются уже первые зачатки таких жанров, как информация, критика и библиография, обзор печати. Зачатками очерка нужно считать энциклопедические описательные материалы в публицистике О. В. Мазинга, Ф. Р. Крейцвальда (журнал «Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on» — «Мир, и кое-что там находящееся», 1848—1849), И. В. Яннена (газета «Perno Postimees» — «Пярнуский Почталъон» — с 1857 г.), изданные в просветительных целях. Эти статьи, особенно географические и этнографические описания, имеют уже некоторые признаки очерка. Кроме образования жанровых признаков, в этих статьях вырабатываются и лучшие идеологические черты эстонского прогрессивного очерка: антирасизм, гуманизм, антиклерикальное и антифеодалное направления.

Первыми видами очерка в эстонской публицистике 50—60 годов XIX в. являются *путевой* и *событийный* очерки, которые к тому времени имеют ярко различимые признаки своего жанра. Особенно высокую оценку заслуживает *путевой* очерк офицера-эстонца русского флота Ю. Юрисона «Путешествие эстонца вокруг света на корабле «Аскольд» в газете «Eesti Postimees» («Эстонский Почталъон») 1867—1869 г., который достигает высокого идейного и художественного уровня.

Крымская война (1853—1856) вызывает к жизни *событийный* очерк, рассказывающий о событиях войны, о героизме русских воинов. Виднейшими трудами этого типа являются очерки

Н. Ф. Руссова в журнале «Tallinna koddaniko gamat oma sõbbradele male» («Записки таллинского горожанина для своих друзей в деревне», 1854—1857) и очерк Ф. Р. Крейцвальда «Ligimailt ja kaugemalt» («О ближайшем и далёком», 1857). По тематике эти произведения — первые эстонские военные очерки. Центральной идеей обоих авторов является борьба за дружбу между эстонским и русским народами.

Образование эстонского очерка, таким образом, тесно связано с развитием прогрессивной, по существу антифеодальной мысли в эстонской публицистике XIX века.